

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ
Καθηγητής Παν/μίου Θεσσαλονίκης
amavroud@lit.auth.gr

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΦΙΛΑΡΕΤΟΥ *ΠΕΡΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΣΦΥΓΜΩΝ*

Περίληψη. Τò ἔργο τοῦ Φιλάρετου (8ος; αἰ.) *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* περιέχει μιὰ συνοπτικὴ ἔκθεση τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς σφυγμολογικῆς θεωρίας τῆς Ἀρχαιότητος, ἐνῶ ὡς βασικὴ πηγὴ τοῦ συγγραφέα ἀναγνωρίζεται τὸ ὁμόθεμο ψευδο-γαληνικὸ *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον*. Τὸ *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* ἔχει ἐκδοθεῖ τὸ 1983, χωρὶς ὅμως ἐπιτυχητὴ ἀποκατάσταση πολλῶν προβληματικῶν χωρίων τοῦ· στὸ ἄρθρο αὐτὸ προτείνονται ἑνδεκά διορθώσεις, βελτιωτικὲς τοῦ κειμένου τοῦ.

Summary. The work by Philaretus (8th? cent.) *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* offers a concise survey of the basic principles of the pulse theory in Antiquity. Pseudo-Galenos' *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον* (*De pulsibus ad Antonium*) is recognized as the author's basic source on the same subject. The *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* was edited in 1983, yet without successful reconstruction of many of its problematic passages. The present article proposes eleven emendations that aim at improving the text.

Γιὰ τὸν γιατρὸ Φιλάρετο δὲν εἶναι γνωστὴ καμιὰ ἀπολύτως πληροφορία, καὶ ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἔζησε προσδιορίζεται μόνο μὲ βάση κάποιες ἐνδείξεις. Ἔτσι ὑποθέτουμε ὅτι ἡ δράση τοῦ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μᾶλλον στὸν 8ο αἰ. μ.Χ.¹, ἐνῶ μὲ τὸ ὄνομά τοῦ συνδέονται δύο συγγράμματα σφυγμολογικοῦ περιεχομένου. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ φέρει τὸν τίτλο *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν*, καὶ βασικὴ πηγὴ τοῦ εἶναι τὸ ψευδο-γαληνικὸ *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον φιλομαθῆ καὶ φιλόσοφον*, ἐνῶ τὸ δεῦτερο ποὺ τιτλοφορεῖται *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώ-*

---

1. Ὁ Φιλάρετος πρέπει μᾶλλον νὰ γνώριζε τὸ *Περὶ σφυγμῶν* τοῦ Θεοφίλου πρωτοσπαθαρίου (7ος αἰ. μ.Χ.), ἐνῶ τὸ ἔργο τοῦ Φιλάρετου τὸ γνώριζε καὶ παρέθετε ἀποσπάσματα ἀπὸ αὐτὸ ὁ Ραζής/ar-Rāzī (9ος αἰ.)· βλ. Pithis, *Die Schriften Perī sphygmōn des Philaretos* [βλ. παρακάτω, ὑπόσημ. 3], σσ. 35-36.

νιον φιλομαθῆ καὶ φίλον αὐτοῦ δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἴδιο τὸ ψευδο-γαληνικό ἔργο πού ἤδη μνημονεύθηκε μὲ κάποια ἐλαφρὰ παραλλαγή (ἢ ἀντιγραφικό λάθος;) στὸν τίτλο.

Τὸ *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* παραδίδεται ἀπὸ ἓνα μόνο χφ., τὸν κώδ. Laurent. plut. 59, 14 (13ος αἰ.) [L1], φφ. 162r-171r (: τοῦ Φιλαρέτου περὶ πραγματείας [sic] σφυγμῶν), ἐνῶ τὸ δεύτερο, ὡς προσγραφόμενο στὸν Φιλάρετο, ἀπὸ δύο χφ., τὸν κώδ. Laurent. plut. 59, 14 (13ος αἰ.) [L2], φφ. 171r-177r (: ποίημα μικρὸν Φιλαρέτου τῶν σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον φιλομαθεῖ καὶ φίλον αὐτοῦ), καὶ τὸν κώδ. Ἐθν. Βιβλιοθ. (Ἀθήνα) 2922 (14ος αἰ.) [A], φφ. 99v-104r (: ποίημα Φιλαρέτου περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον φιλομαθῆ καὶ φίλον τὸν μικρὸν [ἔρυθρ.])².

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ παραπάνω δύο ἔργα ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν J. A. Pithis, ὁ ὁποῖος λόγω τῆς στενῆς ἐξαρτήσεως του ἀπὸ τὸ δεύτερο, γιὰ τὴν ἐκδοσὴ του ἔλαβε ὑπ' ὄψιν του καὶ τὰ τρία χφφ., καὶ ἐπὶ πλέον τὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ πρώτου³. Στὴν ἐκδοσὴ λοιπὸν αὐτοῦ τοῦ σφυγμολογικοῦ ἔργου τοῦ Φιλαρέτου πρέπει νὰ γίνουν οἱ ἀκόλουθες παρατηρήσεις:

στίχ. 1⁴: *Τοῦ Φιλαρέτου περὶ πραγματείας σφυγμῶν <...>*

Ἡ παρατήρηση τοῦ ἐκδότη ὅτι ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου πρέπει νὰ ἔχει ἐκπέσει τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, στὸ ἔργο τοῦ ὁποῖου βασίσθηκε ὁ Φιλάρετος⁵, δὲν τεκμηριώνεται ἀναντίρρητα ἀπὸ τὴν παράδοσιν τῶν τίτλων παρόμοιων ἔργων. Σὲ ἔργα, ὅπως τὸ ἐδῶ ἐξετα-

2. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. Pithis, *Die Schriften Περὶ σφυγμῶν des Philaretos* [βλ. παρακάτω, ὑποσημ. 3], σσ. 37-83.

3. Βλ. J. A. Pithis, *Die Schriften Περὶ σφυγμῶν des Philaretos. Text – Übersetzung – Kommentar* [Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften, Heft 46], Husum 1983. Βιβλιοκρισίες: *SAMN* 11 (1983) 9 J. Scarborough || *BHM* 58 (1984) 588-589 J. Atzpodien. Κριτικὲς παρατηρήσεις στὸ ἔργο *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* ἔγραψε ὁ I. Garofalo στό: [Autori vari], «Congesture e emendamenti inediti», *Galenos* 5 (2011) 185.

4. Οἱ παραπομπὲς γίνονται σὲ στίχους τῆς ἐκδόσεως τοῦ Pithis.

5. Βλ. Pithis, *Die Schriften Περὶ σφυγμῶν des Philaretos* [βλ. παρακ. νω, ὑποσημ. 3], σ. 147.

ζόμενο, γιά τή συγκρότηση τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας τους στηρίζεται κατά βάση σε ὁμόθεμα συγγράμματα ἐνὸς ἢ δύο προγενέστερων γιατρῶν, δὲν δηλώνεται ἀπαραίτητα στὸν τίτλο ἢ πηγὴ τους. Ἐτσι ὁ Παλλάδιος (6ος αἰ. μ.Χ.), συνοψίζοντας τὶς ἀπόψεις τοῦ Γαληνοῦ γιά τοὺς πυρετοὺς, δὲν μνημονεῦει τὸ ὄνομα τοῦ Περγαμνοῦ γιατροῦ στὸν τίτλο τοῦ δικοῦ του ἔργου, δηλ. στὴν *Περὶ πυρετῶν σύντομον σύνοψιν*⁶. ἀντίθετα στὸ ἔργο γιά τοὺς πυρετοὺς ποῦ παραδίδεται μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοφίλου πρωτοσπαθαρίου καὶ τοῦ Στεφάνου τοῦ Ἀθηναίου δηλώνονται σαφῶς οἱ δύο κύριες πηγές τοῦ ἔργου: *Περὶ τῆς τῶν πυρετῶν διαφορᾶς ἔκ τε Ἰπποκράτους καὶ Γαληνοῦ*⁷. Συνεπῶς δὲν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συμπλήρωση τοῦ χωρὶς πρόβλημα παραδεδομένου τίτλου κατά τὸν τρόπο ποῦ ὑποστηρίζει ὁ ἐκδότης (ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο στὸ κείμενο δὲν εἰσάγει κάποια πρόταση, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸ κριτ. ὑπόμν. μνημονεῦει τὴν κατά τὴ γνώμη του πιθανὴν συμπλήρωση στὸ ὑποτιθέμενο χάσμα)⁸.

στίχ. 8-9: τὸ τελικὸν αἷτιον τουτέστιν τὴν ὠφέλειαν δι' ἣν ὁ σφυγμὸς <κινεῖται>.

6. Βλ. I. L. Ideler, *Physici et medici Graeci minores*, τ. 1, Berolini 1841 (ἀνατύπ.: Amsterdam 1863), σσ. 107-120· πρβ. ἐπίσης τὸν Θεοφάνη Χρυσοβαλάντη (Νόννο), ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ στὸ ἔργο του *Σύνοψις ἐν ἐπιτομῇ τῆς ἱατρικῆς ἀπάσης τέχνης* βασίζεται σὲ ἔργα προγενέστερων τοῦ γιατρῶν, κυρίως στὸν Γαληνό, τὸν Ὀρειβάσιο, τὸν Ἀέτιο Ἀμιδηνό καὶ τὸν Παῦλο Αἰγινήτη, δὲν κρίνει σκόπιμο νὰ δηλώσει κάτι σχετικὸ στὸν τίτλο· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιά τὴν περίπτωση τοῦ Ὀρειβασίου στὸ ἔργο του *Ἱατρικαὶ συναγωγαὶ* καὶ τοῦ Αετίου τοῦ Ἀμιδηνοῦ στὰ *Βιβλία ἱατρικὰ ἑκκαίδεκα*.

7. Βλ. D. Sicurus, *Theophili et Stephani Atheniensis De febrium differentia ex Hippocrate et Galeno*, Florentiae 1862.

8. Ὁ τίτλος *Περὶ πραγματείας σφυγμῶν* δὲν εἶναι συνήθης σὲ σχετικὰ ἔργα οὔτε καὶ τὸ οὖς. *πραγματεία* σὲ ἀντίστοιχη θέση γενικᾶ σὲ τίτλους· πρβ. ὁμως καὶ λίγο παρακάτω στὸ ἴδιο ἔργο, στίχ. 179-180: *γινωσκέτω ὅτι δέκα ἕξ εἰσι τὰ βιβλία περὶ τῆς τῶν σφυγμῶν πραγματείας*. Βλ. ἀκόμη [Γαλην.], *Π. σφυγμ. πρὸς Ἄντ.* [XIX 629, 1-3 K.]: *σκοπὸν ἔχουσαν ἐν τῷ παρόντι συγγράμματι περὶ τῆς τῶν σφυγμῶν πραγματείας σύντομον ἐκθέσθαι παράδοσιν*.

Ἡ προσθήκη τοῦ ἐκδότη εἶναι ἀποτέλεσμα πλημμελοῦς ἀξιοποιήσεως τῆς χειρόγραφης παραδόσεως, ἀφοῦ τὸ παραπάνω χωρίο, στὸν κώδ. L1, φ. 162r, παραδίδεται χωρὶς πρόβλημα:

τὸ τελικὸν αἴτιον τουτέστιν τὴν ὠφέλειαν δι' ἣν γίνεται ὁ σφυγμός.

στίχ. 19: *ἀρχαὶ γὰρ τῶν ἀρχῶν <καὶ> αἴτια αἰτίων τριττὰ εἰσιν*

Τὸ καὶ ὑπάρχει στὸ χφ., φ. 162v, στίχ. 3 (ἀπὸ τὴν ἀρχή), κανονικᾶ γραμμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ γραφέα, καὶ δὲν ἀποτελεῖ προσθήκη «manu secunda», ὅπως σημειώνει ὁ Pithis στὸ ἀντίστοιχο κριτ. ὑπόμν. Σὲ κάθε περίπτωση ὁμως τὸ σύμβολο τῆς προσθήκης εἶναι περιττό, ἀφοῦ δὲν δηλώνει ἐπέμβαση τοῦ ἐκδότη.

στίχ. 30-31: *ὠφέλιμον ἂν εἴη ἐξηγεῖσθαι τοιαύτην παράδοσιν καὶ εἰπεῖν πρῶτον τί ἐστὶν σφυγμός*

Ἡ χωρὶς ἄρθρο ἔκφραση *τοιαύτην παράδοσιν* ἀναφέρεται στὸ *περὶ σφυγμῶν* ποὺ προηγεῖται, δηλ. σὲ συγκεκριμένη παράδοσιν⁹, ἢ ἔκθεση τῆς ὁποίας ἀρχίζει μὲ τὴν παραπάνω φράση. Γι' αὐτὸ πρὶν ἀπὸ τὸ *τοιαύτην* πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ ἄρθρο *τὴν*:

ὠφέλιμον ἂν εἴη ἐξηγεῖσθαι <τὴν> τοιαύτην παράδοσιν καὶ εἰπεῖν πρῶτον.

Βλ. καὶ Γαλην., *Τέχν. ἰατρ.* 1, 1 [I 305, 5-6 K. = σ. 274, 6-7 Boudon]: *καλεῖν δὲ ἔξεστι τὴν τοιαύτην διδασκαλίαν οὐ μόνον ὄρου διάλυσιν· ὁ.π. 37, 11 [I 410, 9-11 K. = σ. 391, 7-9 Boudon]: χρήσιμα δὲ εἰς τὴν τοιαύτην θεωρίαν [sc. τῶν σφυγμῶν] ἐστὶ καὶ δι' ὧν ἐξηγοῦμαί τε ἅμα καὶ κρίνω τὸ *Περὶ σφυγμῶν Ἀρχιγένους βιβλίον· Θεραπ. μέθ.* 12, 7 [X 851, 7-8 K.]: *γεγυμνασμένου δέονται περὶ τὴν τοιαύτην θεωρίαν [sc. τῆς τῶν ἀλγημάτων γενέσεως] ἀνδρός, κ.ἄ.**

στίχ. 37-40: *σφυγμός ἐστὶν ἄγγελος ἀψευδῆς τῶν ἐν τῷ βάθει κεκρυμμένων καὶ τῶν ἀφανῶν προφήτης καὶ τῶν ἀδήλων ἔλεγχος ἐν ἀρμονίῳ τῇ κινήσει ἐν ἀρτηριακῇ πληγῇ διάθεσιν ἀόρατον προσαγορεύων.*

9. Στὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τὸ *τοιαύτην παράδοσιν* μεταφράζεται (σ. 87) «die (Puls-) Lehre».

Στὸ χωρίο αὐτὸ καταγράφεται ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁρισμοὺς τοῦ σφυγμοῦ, ὅπως περίπου μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸ ψευδο-γαληνικὸ ἔργο *Ἵεροὶ ἰατρικοί*. Ὁ ἐκδότης ἐντοπίζει τὴν πηγὴ τοῦ Φιλάρετου, ὡστόσο δὲν τὴν ἀξιοποιεῖ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ παραπάνω χωρίου, τὸ ὁποῖο εἶναι προβληματικὸ στὴν τελευταία φράση του.

Στὴν ἔκφραση *ἐν ἀρμονίῳ τῇ κινήσει ἐν ἀρτηριακῇ πληγῇ* πρέπει ἡ γραφὴ *ἀρμονίῳ τῇ* νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἀρμονικῇ*, καὶ ἐπίσης πρὶν ἀπὸ τὸν ἐμπρόθ. προσδ. *ἐν ἀρτηριακῇ πληγῇ* νὰ προστεθεῖ τὸ *καί*, δηλ.: *ἐν ἀρμονικῇ κινήσει καὶ ἀρτηριακῇ πληγῇ*.

Ἐπίσης ἡ μετοχὴ *προσαγορεύων* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *προαγορεύων*, ὅπως εἶναι τὸ ὀρθό· ἐξ ἄλλου μὲ τὴν διόρθωση αὐτὴ ἀποκαθίσταται τὸ νόημα τοῦ χωρίου, ἀφοῦ ὁ σφυγμὸς, ὡς τῶν ἀφανῶν προφήτης, μᾶς προαναγγέλλει μιὰ (νοσηρῆ) κατάσταση ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχει ἐκδηλωθεῖ.

Σχετικὰ μὲ τὶς παραπάνω διορθωτικὲς προτάσεις βλ. [Γαλην.], *Ἵερ. ἰατρ.* 110 [XIX 376, 8-11 K.]: *σφυγμός ἐστιν ἄγγελος ἀμειδῆς τῶν ἐν βάθει κεκρυμμένων καὶ τῶν ἀφανῶν προφήτης καὶ τῶν ἀδήλων ἔλεγχος ἐν ἀρμονικῇ κινήσει καὶ μαντικῇ πληγῇ διάθεσιν ἀόρατον προαγορεύων*¹⁰.

στίχ. 43-46: *τί ἐστὶν ἀρτηρία; σῶμα μακρὸν στρογγύλον εἰς ὁμοίωμα σωλῆνος ἐκ δύο χιτώνων συγκείμενον, ἄρχον ἀπὸ τῆς καρδίας καὶ εἰς ὄλον τὸ χωριστὸν σῶμα αἷμα καὶ πνεῦμα ζωτικὸν περιέχον.*

10. Σχετικὰ μὲ αὐτὸν τὸν ψευδο-γαληνικὸ ὄρον βλ. καὶ Αἰμ. Δ. Μαυρουδῆς, «Τὸ ψευδο-γαληνικὸ ἔργο *Ἵεροὶ ἰατρικοί* καὶ ὁ κώδικας Vaticanus Palat. gr. 199», *Ἑλληνικά* 44 (1984) 331-333: στὸ φ. 198v (in marg. sin.) τοῦ ἐν λόγῳ κώδικα παραδίδεται ὁ σχολιαζόμενος ὁρισμὸς τοῦ σφυγμοῦ, ὅπου ἀντὶ *προαγορεύων* παραδίδεται ἡ γραφὴ *διαγορεύων* (στὸ ἄρθρο αὐτὸ γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὴ σημασίαν καὶ τὴ χρῆσιν στὴν ἰατρικὴ γραμματεία τῶν ρημάτων *διαγορεύω* καὶ *προαγορεύω*). Ἐπισημαίνω ἐπίσης ὅτι, ἐνῶ στὸν ὁρισμὸ τοῦ σφυγμοῦ στὸ ψευδο-γαληνικὸ *Π. σφυγμ. πρὸς Ἀντ.* καὶ στὸν παραπάνω Παλατινὸ κώδικα ὑπάρχει ἡ γραφὴ *μαντικῇ πληγῇ*, στὸν Φιλάρετο παραδίδεται *ἀρτηριακῇ πληγῇ*· τέλος στὴ λατιν. μετάφρ. τοῦ *Π. σφυγμ. πρὸς Ἀντ.*, τὴν ὁποία παραθέτει ὁ Kühn στὴν ἐκδόσιν του, ἡ τελευταία φράση τοῦ ἐξεταζόμενου ὁρισμοῦ μεταφράζεται ὡς ἀκολούθως: «... motu concinno ac musica percussione dispositionem praenuncians invisibilem».

Στὸ χωρίο αὐτὸ ἢ προφανῶς λανθασμένη γραφή *ἄρχον* πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἀρχ<όμεν>ον* [sc. τὸ σῶμα] ἀπὸ τῆς καρδίας· πρβ. [Γαλην.], *Π. σφυγμ. πρὸς Ἄντ.* [XIX 630, 4-7 K.]: *ἀρτηρία ἐστὶ σώματος [σῶμα leg. ?]*¹¹ *ἐπίμηκες κυκλικὸν δίκην σωλῆνος διχῆ διαιρούντων [διαιρούμενον leg.]*¹² *ἀπὸ καρδίας ἐρχόμενον [ἀρ- leg. ?] καὶ ἐπὶ τὸ πᾶν σῶμα καταμεριζόμενον, ἀέρα καὶ πνεῦμα ζωτικὸν περιέχον· αὐτόθι* [XIX 630, 8-10 K.]: *αὕτη δὲ [sc. ἡ ἀρτηρία] ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ὠτίου τῆς καρδίας ἐκ τῆς λεγομένης ἀορτῆς ἐκφύεται, ἣτις σχίζεται διχῆ·* [Γαλην.], *Π. νεφρ. παθ.* 1 [XIX 645, 8-9 K.]: *φέρονται δὲ καὶ ἀπὸ τῆς καρδίας ἀρτηρίαί·* Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 7, 4 [II 600, 17-601, 1 K.]: *κατὰ μὲν οὖν τὴν σωματικὴν οὐσίαν ἀρτηρία μὲν ἐστὶ τὸ τῆς δεξιᾶς κοιλίας ἐκφύομενον ἀγγεῖον, κ.ἄ.*

Ἐπίσης ἡ ἀκατανόητη ἔκφραση καὶ εἰς ὄλον τὸ χωριστὸν σῶμα πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ ὡς ἀκολουθῶς: καὶ εἰς ὄλον τὸ σῶμα χωριζόμενον· βλ. τὸ ψευδο-γαληνικὸ χωρίο ποῦ παρατίθεται παραπάνω.

στίχ. 53-56: καὶ τὸ μὲν εἰς τὴν κεφαλὴν φερόμενον λέγεται καρωτίς, τὸ δὲ ἐρχόμενον ἕως τῶν ἄκρων χειρῶν δακτύλων λέγεται σφυγμός.

Πρὶν ἀπὸ τῆ γεν. *δακτύλων* πρέπει νὰ προστεθεῖ ὁ σύνδ. καί· βλ. [Γαλην.], *Π. σφυγμ. πρὸς Ἄντ.* [XIX 630, 16-17 K.]: *ἔρχεται ἐπὶ βραχίονας καὶ πήχεις καὶ μέχρι καρπῶν καὶ ἄκρων χειρῶν καὶ δακτύλων,* καὶ Παῦλ. Αἰγιν., *Ἐπιτ. ἰατρ.* 6, 101 [CMG IX/2, σ. 44, 13-14] (τίτλος στὸν κατάλογο περιεχομένων τοῦ ἕκτου βιβλίου): *περὶ ἄκρας χειρὸς καὶ τῶν δακτύλων αὐτῆς,* καὶ (τίτλος πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ κεφαλαίου) [CMG IX/2, σ. 156, 16]: *περὶ ἄκρας χειρὸς καὶ τῶν ταύτης δακτύλων.*

στίχ. 82-86: εἰκότως οὖν ἄρα ἐν τῷ ἔαρι καὶ τῷ φθινοπώρῳ σφυγμοὶ μεγάλοι γίνονται καὶ ἰσχυροὶ εὐκρασία τῆς ποιότητος καὶ συμμετρία

11. Βλ. ὁμοίως τὴ λατιν. μετάφρ. τοῦ χωρίου (Kühn): «Arteria p a r s e s t c o r p o r i s o b l o n g a, ...».

12. Βλ. ὁμοίως τὴ λατιν. μετάφρ. τοῦ χωρίου (Kühn): «tubi instar bisariam dividendum».

τῆς ποσότητος. τὸ σύμμετρον τῶ ποσῶ κρίνεται, τὸ δὲ εὐκρατον τῶ ποιῶ. δῆλον δὲ ὅτι κατὰ τὰς ἡλικίας ἀναλόγως.

Στὸ χωρίο αὐτό, ποῦ ἐντάσσεται σὲ εὐρύτερα παρόμοιου περιεχομένου συμφραζόμενα¹³, γίνεται λόγος γιὰ τὴ διαφοροποίηση τῶν σφυγμῶν κατὰ τὶς διάφορες ἐποχὲς τοῦ χρόνου. Στὴ συνέχεια ὁ Φιλάρετος ἐπισημαίνει ὅτι κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς ἀνθρώπινης ἡλικίας. Γιὰ νὰ καταστεῖ λοιπὸν σαφέστερη ἡ δήλωση τῆς ἀντιστοιχίας αὐτῆς, πρέπει πρὶν ἀπὸ τὸν ἐμπρόθ. προσδιορ. *κατὰ τὰς ἡλικίας* νὰ προστεθεῖ ὁ σύνδεσμος *καί*: ... *δῆλον δὲ ὅτι <καί> κατὰ τὰς ἡλικίας ἀναλόγως.*

Γιὰ τὴν προτεινόμενη προσθήκη συνηγοροῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα χωρία ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο, στίχ. 91-93: *ὁμοίως δὲ καὶ ἐν ἐκάστη χώρα κατὰ τὴν αὐτῆς κρᾶσιν καὶ οἱ σφυγμοὶ μεταβάλλονται*, καὶ στίχ. 108-109: *ὁμοίως δὲ καὶ ἡ τοῦ καιροῦ ποιότης μεταβάλλει τὴν κρᾶσιν καὶ τοὺς σφυγμούς.*

στίχ. 122-124: *ἔλθωμεν οὖν εἰς τὰ μὴ κατὰ φύσιν, ἅτινά εἰσιν γυμνάσια, σῖτα πολλὰ, οἴνοποσίας, ὑδροποσίας πολλάς.*

Οἱ αἰτιατικὲς *οἴνοποσίας, ὑδροποσίας* πολλάς πρέπει νὰ διορθωθοῦν σὲ ὀνομαστικὲς, ὅπως εἶναι καὶ οἱ προηγούμενες λέξεις *γυμνάσια, σῖτα πολλὰ, ὑποκείμενα τοῦ εἰσιν*. Βλ. καὶ [Γαλην.], *Π. σφυγμ. πρὸς Ἄντ.* [XIX 633, 3-5 K.]: *ἔλθωμεν οὖν καὶ ἐπὶ τὰ οὐ φύσει, ταῦτά εἰσι γυμνάσια, λουτρά, σιτία πολλὰ, οἴνου πόσις, ὕδατος πολλοῦ πόσις.*

στίχ. 182-185: *διὰ ποίαν αἰτίαν τύπτουσιν αἱ ἀρτηρίαι; <διὰ> τοῦ φυλαχθῆναι τὴν θερμότητα εὐκρατον κατὰ φύσιν ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς μέρεσι καθ' οὗτινος ἐφέλκεται ψυχρὸς ἀήρ.*

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο κριτ. ὑπόμν., ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπαντήσεως στὴν ἐρώτηση *διὰ ποίαν αἰτίαν τύπτουσιν αἱ ἀρτηρίαι;* παραδίδεται μὲ τὶς ἀκόλουθες διαφοροποιήσεις: *τοῦ φυλαχθῆναι L1*

13. Προηγουμένως ὁ Φιλάρετος (στίχ. 68 κ.έ.) εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ὑπάρχει διαφοροποίηση τῶν σφυγμῶν ὄσων ἀφορᾶ (α') τοὺς ἀνδρες καὶ τὶς γυναῖκες, καὶ (β') τοὺς λεπτοὺς καὶ τοὺς παχεῖς.

|| *διὰ τὸ φυλάττεσθαι* L2 A. Ἡ γραφή τοῦ *φυλαχθῆναι* παραδίδεται ἀπὸ τὸν κύριο φορέα τοῦ κειμένου, τὴν ὁποία ὅμως ὁ ἐκδότης θεωρεῖ ἐλλιπῆ καὶ τὴ συμπληρώνει μὲ τὴν πρόθεση *διὰ*, ἡ ὁποία παραδίδεται ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα χφφ. πού, ὅπως σημειώθηκε, διασώζουν τὸ δεύτερο σφυγμολογικὸ ἔργο πού συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Φιλαρέτου, στὴν πραγματικότητα ὅμως πρόκειται γιὰ τὸ ψευδο-γαληνικὸ *Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντώνιον φιλομαθῆ καὶ φιλόσοφον*. Στὴν περίπτωση πού υἰοθετηθεῖ ἡ προσθήκη τῆς προθ. *διὰ* πρέπει ἡ γεν. τοῦ νὰ διορθωθεῖ σὲ *τό*, δηλ. <*διὰ*> τὸ *φυλαχθῆναι*. Θὰ ἦταν δυνατὸν ὅμως νὰ παραμείνει, χωρὶς καμιά προσθήκη, ἡ παραδεδομένη γραφή τοῦ *φυλαχθῆναι* ὡς γεν. τῆς αἰτίας· βλ. Γαλην., *Π. χρ. μορ.* 4, 12 [III 300, 4-6 K. = I 220, 10-12 Helmreich]: *ἵνα μὴ παντάπασιν ἀναίσθητον ἦ τὸ σπλάγχνον, ὥσπερ γε καὶ ἡ ἀρτηρία τοῦ φυλάττεσθαι τὴν συμμετρίαν αὐτῶ τῆς ἐμφύτου θερμότητος*· ὁ.π. 16, 12 [IV 337, 5-9 K. = II 431, 5-9 Helmreich]: *αἴτιον δ', ὅτι τροφῆς μὲν πάντα δεῖται τὰ μόρια, καὶ τὰ θερμὰ καὶ τὰ ψυχρὰ καὶ τὰ σκληρὰ καὶ τὰ μαλακὰ, τοῦ φυλάττεσθαι δ' ἀκριβὲς τὸ μέτρον τῆς ἐμφύτου θερμασίας οὐκ ἔθ' ὁμοίως πάντα*.

στίχ. 330: οὗτος θεραπευόμενος δὲ κατὰ λόγον ζήσεται.

Τὸ ζήσεται πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ ζήσεται. Βλ. λίγο παρακάτω, στίχ. 340: πάντως ὁ τοιοῦτος θνήσκειται.